BARBARA ZWAAN

RADICALE RUST

Wijsheid voor onrustige tijden van

ETTY HILLESUM, SIMONE WEIL EN EDITH STEIN

DEEL I

Geworteld leven

Deel I van *Radicale rust*, 'Geworteld leven', bestaat uit drie hoofdstukken: 'Waarin ben je geworteld?', Spirituele wortels' en 'Oefening in rust – de weg naar binnen'. Centraal staat 'radicaal' in de betekenis van 'geworteld' en in relatie tot rust. In elk hoofdstuk komt een vraag aan bod die daarmee te maken heeft: 'Waarin ben je geworteld?', 'Kun je rust vinden in de stilte?' en 'Hoe kun je je oefenen in rust?'. We laten Etty Hillesum, Simone Weil en Edith Stein aan het woord over deze vragen en verbinden hun wijsheid met het thema.

1

Waarin ben je geworteld?

Waarin ben je geworteld?

Ik houd van bomen, en van wandelen door het bos. Het liefst in de herfst. Als in de frisse morgen een zacht zonnetje door de bladeren breekt en ze rood, groen en geel oplichten, ben ik zielsgelukkig. Soms ga ik even zitten, tegen de krachtige stam van een boom aan. Ik kijk naar de wortels die zich om mij heen draperen en in de grond verdwijnen. Een boom wordt van twee kanten gevoed, van onderaf en bovenaf: door de bodem waarin hij geworteld is en door het licht dat op hem schijnt.

Dit eerste hoofdstuk van *Radicale rust* gaat ook over wortels, maar dan over wortels van mensen. 'Radix' betekent 'wortel', wat de vraag oproept: 'Waarin ben je eigenlijk geworteld?' Na die vraag te hebben verkend, gaan we na wat de wortels van Etty Hillesum, Simone Weil en Edith Stein zijn en wat wortels met rust te maken hebben.

Wortelsymboliek

Bomen hebben wortels, maar ook mensen hebben die. Symbolische wortels. Wortels van mensen hebben te maken met waar je geboren bent, in welk gezin en in welke plaats. Ook het land en de cultuur waarin je opgroeide zijn wat dat betreft belangrijk. Van huis uit kun je waarden, normen en tradities meekrijgen. Daar ben je blij mee, of niet. Blij, omdat je een thuis hebt dat je veiligheid en geborgen-

heid bood en waar je altijd weer naar terug kunt. Niet blij, als waar je vandaan komt juist onveilig was. Dan wil of moet je misschien wel 'ontwortelen', je losmaken van je *roots* en andere wortels zoeken. Net zoals wortels een boom overeind houden, kunnen onze spreekwoordelijke wortels stabiliteit en houvast geven. Ze bepalen mede je identiteit.

Wortels geven niet alleen houvast, maar ook voeding. Boomwortels halen water en voedingsstoffen uit de grond. Als je dat toepast op jezelf, kun je je afvragen waar jij zelf je voeding vandaan haalt. Welke opleiding heb je gevolgd, voor welk werk heb je gekozen? Ben je een intellectueel type of werk je liever met je handen? Ook relaties zijn van belang als het gaat om voeding. Welke rol spelen mensen in jouw omgeving, je familie, geliefde, vrienden en vriendinnen, collega's, anderen? En dan zijn er nog je levenservaringen die je vormen. Positieve en minder positieve ervaringen. Je bent blij met het behalen van een diploma, maar ook bedroefd omdat je een dierbare vriend verliest. Kun je ruimte maken om te vieren en te rouwen? Door jezelf en anderen te blijven voeden, raak of blijf je geworteld. En wie stevig geworteld is, groeit.

Wortels bewaren bovendien energie. Dat kan van pas komen in moeilijke tijden. Hoe bouw je mentale en emotionele reserves op, die je helpen als de wind hard door de boom waait? Hoe ben je bestand tegen storm en tegenwind? Het gaat dan om weerstand en weerbaarheid. Die kun je opbouwen door te investeren in jezelf. Ik ken mensen die zo goed voor anderen zorgen, dat ze zichzelf vergeten en 'ondervoed' raken. Door iets te doen wat je leuk vindt, krijg je nieuwe energie en inspiratie. Sporten, lezen, een filmpje kijken of 'gewoon' even niksen op de bank. Door je af en toe te onttrekken aan je drukke leven en te ontspannen, laad je op en sterk je aan.

Wortels staan daarnaast symbool voor verbinding. Ze vervoeren water en voedingsstoffen door de hele boom, waarmee ze in contact staan. Hoe is dat bij jou? Met wie ben jij verbonden en hoe krijgt die verbinding vorm? Wat zijn jouw 'transportkanalen'? Met wie wissel jij uit wat er werkelijk in je omgaat en wat voor jou belangrijk is? Bij wie ben jij zo op je gemak dat je je kwetsbaar durft op te stellen? Aan wie geef jij, van jouw kant, aandacht en liefde? Met wie wissel jij ideeën uit over iets waar je enthousiast over bent? Het hoeven er niet veel te zijn, maar een paar mensen die je vertrouwt en die jou vertrouwen, kunnen al een groot verschil maken.

Bomen verbeelden tot slot onderlinge samenwerking. Ze werken samen met schimmels in de bodem. Schimmels helpen de boom aan water en voedingsstoffen. In ruil daarvoor levert de boom suikers. Een dergelijk proces van samenwerking kan ook tussen mensen bestaan. Denk aan netwerken waar je deel van uitmaakt, verbanden, verenigingen of genootschappen. Een religieus of spiritueel genootschap bijvoorbeeld. Of, als je liever ongebonden blijft, een 'groter geheel' waar je verder geen woorden aan kunt of wilt geven, maar dat wel zin en betekenis aan je leven geeft. 'Iets' tussen hemel en aarde waar je af en toe signalen van opvangt en dat je het idee geeft er niet alleen voor te staan.

Wortels en verbinding bij Simone Weil

De wortels van een mens zijn, zo zagen we, alles wat je houvast geeft, voedt, doet groeien, kracht geeft en verbindt. Met name over de verbindende functie van wortels heeft Simone Weil veel nagedacht. Geworteld zijn noemt zij een behoefte van de ziel. Niet alleen het lichaam van een mens heeft aandacht nodig (eten en drinken, onderdak, hygiëne, warmte, zorg), ook de ziel. In *L'enracinement* of *Verworteling* schrijft ze daarover:

> ‘Geworteld zijn’ is misschien de belangrijkste en meest miskende behoefte van de menselijke ziel. Het is ook een van de moeilijkst definieerbare. Een mens wortelt doordat hij daadwerkelijk, actief en op natuurlijke wijze deelneemt aan een gemeenschap die bepaalde schatten uit het verleden levend houdt en gevoelens over de toekomst koestert. Met dat op natuurlijke wijze deelnemen bedoel ik de verbondenheid met plaats, geboorte, beroep of omgeving. Elk mens heeft behoefte aan velerlei wortels omdat hij bijna alles van zijn morele, intellectuele en spirituele leven moet opvangen uit de omgevingen waarvan hij op natuurlijke wijze deel uitmaakt.[1]

Wat Simone Weil hier benadrukt, is het belang van de gemeenschap of ‘collectiviteit’ voor verworteling. De gemeenschap waarmee je verbonden bent, bewaart schatten uit het verleden en houdt die levend. Zo gaan ze niet verloren voor de komende generaties. Het samenlevingsverband waar je aan deelneemt, heeft ook ‘gevoelens over de toekomst’. Het verbindt dus het heden met het verleden én de toekomst. We hebben als mensen iets te ontvangen van wat was en dragen bij aan wat komen gaat.

Simone hecht veel waarde aan de genoemde ‘schatten’ uit het verleden. Schatten uit de literatuur, filosofie en ook uit de spiritualiteit. Zelf ontdekte ze na een agnostische jeugd hoe verrijkend het lezen van de Bijbel en van hindoeïstische en boeddhistische geschriften voor haar was. Het waren spirituele bronnen, die haar inspireerden om te bepalen wat goed en niet goed is. Ze verbonden haar niet alleen met het verleden, maar ook met ‘de hemel’ waarin zij gaandeweg haar leven steeds meer wortelde. Van het licht uit die hemel verwachtte zij op den duur alles:

> Alleen het licht dat voortdurend uit de hemel valt levert aan een boom de energie die zijn krachtige wortels diep in de aarde drijft. De boom is in werkelijkheid geworteld in de hemel.[2]

Simones uitspraak doet mij denken aan mijn favoriete boom, de baobab. Ik las er voor het eerst over in *Le petit prince* van Antoine de Saint-Exupéry en zag ze later in het echt in Tanzania. Baobabs zijn heel krachtige bomen, die enorm groot kunnen worden en vruchten dragen waar aapjes van houden. Vandaar dat ze ook wel apenbroodbomen worden genoemd. Maar het meest bijzondere van de baobab is dat het een omgekeerde boom lijkt, met wortels in de lucht. Is dat geen mooi beeld van het geworteld zijn in de hemel?

Tot slot

De symboliek van bomen met hun wortels en de gedachten van Simone Weil daarover helpen ons om na te denken over de vraag 'Waarin ben je geworteld?'. Wortels hebben te maken met waar je wieg staat, met je jeugd en de plek, het land en de cultuur waar je vandaan komt. Met tradities, waarden en normen die je meekreeg. Ook hebben ze te maken met je ontwikkeling, opleiding, kennis en vaardigheden. Met de gemeenschap waarin je leeft, de mensen die je ontmoet en met wie je je verbindt. En, tot slot, met een groter, spiritueel geheel waarvan je misschien gelooft deel uit te maken. Laten we gaan kijken wat de wortels van Etty Hillesum, Simone Weil en Edith Stein zijn.

Wortels van Etty Hillesum, Simone Weil en Edith Stein

Etty Hillesum

Esther – Etty – Hillesum wordt op 15 januari 1914 in Middelburg geboren. Haar ouders Louis Hillesum en Riva Bernstein zijn allebei Joods. Riva moet vanwege een pogrom uit Rusland vluchten en

komt in Nederland terecht. In 1912 trouwt ze met leraar klassieke talen Louis. Na Etty krijgt het koppel nog twee zonen: Jaap, in 1916, en Mischa, in 1920. Het huwelijk van de introverte classicus Louis en de drukke, chaotische Riva is turbulent. Etty ervaart het gezin waarin ze opgroeit niet als een veilige haven. In het dagboek dat ze vanaf 1941 bijhoudt, schrijft ze over haar ouderlijk huis:

> Hier in huis een allerwonderlijkst mengsel van barbaarsheid en hoge cultuur. – Het geestelijk kapitaal ligt hier voor het grijpen, maar het ligt er onbeheerd en onbewaakt, slordig te grabbel gegooid. Het is deprimerend. Het is tragikomisch wat voor een gek huishouden dit is, maar een mens kan hier niet gedijen.[3]

Etty vindt haar beide ouders geestrijk en begaafd, maar ze hebben hun kinderen geen 'vorm' kunnen meegeven, geen houvast in het leven. Het gezin is Joods, maar niet in religieuze zin. Vader Louis, kleinzoon van een rabbijn, heeft gebroken met zijn orthodox-joodse opvoeding. Moeder Riva weet als Joodse vluchtelinge wat het is om te worden vervolgd en is daardoor getraumatiseerd. Dit leidt tot 'onopgeloste problemen' en 'snel wisselende stemmingen' in huis.

Toch neemt Etty ook het nodige mee van haar ouders. In 1924 verhuist het gezin naar Deventer, waar Louis werkt als docent en rector van het Stedelijk Gymnasium. Etty doorloopt daar een deel van de lagere school en het gymnasium. Ze leest graag boeken uit de bibliotheek van haar vader en is van jongs af aan geïnteresseerd in Russische literatuur. Op haar vijftiende leest ze al *Misdaad en straf* van Fjodor Dostojevski.[4] In 1932 gaat ze in Amsterdam rechten en Slavische talen studeren en geeft ze Russische les. Ze woont in bij weduwnaar Han Wegerif ('pa Han') met wie ze een relatie heeft.

In Amsterdam heeft Etty last van grote stemmingswisselingen en aanvallen van gevoelens van chaos, verwarring en zinloosheid. Ze verbindt die met de geestelijke erfenis van haar moeders Russische familie. Niet alleen zij, maar ook haar broers Jaap en Mischa lijden onder de psychische gevolgen van generatieslange, 'diepgewortelde chaos'.[5] Beide broers worden meermalen opgenomen in psychiatrische instellingen. Etty zelf is bang om 'onherroepelijk gek en verduisterd te raken'.[6] Ze wil absoluut niet worden zoals haar moeder en zoekt naar rust en ordening: 'In ieder geval ben ik aan deze chaos (…) ontsproten en heb tot taak mezelf tot een iets hogere orde op te voeren.'[7]

Om orde te scheppen vertrouwt Etty haar gedachten en gevoelens toe aan een dagboek. Ze wordt daartoe aangemoedigd door de Duits-Joodse handlijnkundige en jungiaans therapeut Julius Spier. Etty ontmoet Spier, door haar steevast aangeduid als S., in Amsterdam in 1941. Uiteindelijk zal Etty elf schriftjes volschrijven over wat er zich in haar innerlijk afspeelt, plus een aantal brieven. Word wie je bent, is het devies van S., en bevrijd je van patronen en gedachten die je daarvan weerhouden.

Van maart 1941 tot oktober 1942 schrijft Etty gedisciplineerd in haar dagboek, dat later zal worden uitgegeven als *Het verstoorde leven* en, samen met haar brieven, als *Het Werk*. Door haar contact met S. komt Etty ook in aanraking met de 'Spierclub' die zich om hem heen heeft verzameld: een therapeutische, maar ook sociale gemeenschap van veelal (jonge) vrouwen die handlijnsessies bij de geestelijk gerijpte en charismatische vijftiger volgen, naar zijn lezingen gaan, van gedachten wisselen en er met elkaar het beste van maken in oorlogstijd.

S. moedigt Etty aan om stil te worden en naar binnen te kijken. '*In sich hineinhören*' noemt hij dat. Dit luisteren naar zichzelf is voor

Etty rustgevend; haar 'verstopte ziel' raakt erdoor ontstopt. Zo komt ze gaandeweg en met ups en downs ook in contact met God, die 'diepe put' in haar:

> Binnen in me zit een heel diepe put. En daarin zit God. Soms kan ik erbij. Maar vaker liggen er stenen en gruis voor die put, dan is God begraven. Dan moet hij weer opgegraven worden.[8]

Aan dat 'opgraven' van God geeft Etty zich steeds meer over. Op een gegeven moment richt ze zich direct tot God, als in een onophoudelijk gebed. Het helpt haar een 'eigen vorm' te vinden. In het geduldig optekenen van haar alledaagse leven is het werk van de dichter Rainer Maria Rilke haar belangrijkste inspiratiebron. '*Geduld ist alles!*' schrijft ze over uit zijn *Briefe an einen jungen Dichter.* Het opnieuw geboren worden van de ziel heeft tijd nodig.

Door het schrijven voelt Etty steeds meer dat ze onderdeel uitmaakt van de Joodse geschiedenis. Ze wil 'kroniekschrijfster' van haar tijd worden. Ze neemt daarbij resoluut stelling tegen allen die haatdragend zijn tegenover een heel volk, ook als dat het Duitse is. Wijsheid heeft volgens haar niets met haat en vijandschap te maken, maar met de acceptatie dat het leven eindeloos genuanceerd is en niet te vangen in een paar formules of een systeem. Ondanks alle oorlogsgruwelen blijft ze dat leven mooi en zinrijk vinden, omdat ze inmiddels stevig geworteld is in haar liefde voor God. Ze voelt zich verantwoordelijk voor God en wil hem in zichzelf onderdak bieden en beschermen tegen aanvallen van buitenaf. Dat is, vindt ze, wat wij allemaal zouden moeten doen. Dan zag de wereld er heel anders uit.

Vanuit Amsterdam reist Etty in 1942 en 1943 op en neer naar doorgangskamp Westerbork in Drenthe, waar ze gevangenen bijstaat die leven met de angst naar Auschwitz te worden gedeporteerd. S.

is inmiddels overleden, maar ze draagt hem in haar hart mee. Dat hart klopt nu voor iedereen, wat ze indringend beschrijft in haar Westerborkbrieven. Toch ontkomt ook Etty als Jodin niet aan het lot van haar volksgenoten. Op 7 september 1943 wordt ze samen met haar ouders en broer Mischa uit Westerbork weggevoerd naar Auschwitz. Haar broer Jaap overlijdt in 1945 in concentratiekamp Bergen-Belsen.

Op weg naar het vernietigingskamp slaat Etty op een willekeurige plek haar bijbeltje open en leest: 'De Heere is mijn hoog vertrek'.[9] Ze schrijft het op een briefkaart aan familievriendin Christine van Nooten en gooit die uit de trein. Etty had 'de hogere orde' waar ze zo naar verlangde blijkbaar gevonden. Het zijn de laatste woorden die van haar bewaard zijn gebleven. De door het Rode Kruis vastgestelde overlijdensdatum is 30 november 1943. Etty is dan negenentwintig.

Simone Weil

Simone Weil wordt op 3 februari 1909 in Parijs geboren als tweede kind van Bernard Weil en Selma Reinherz. Ze is bijna drie jaar jonger dan haar broer André. Bernard en Selma zijn welgestelde Joden met een grote belangstelling voor cultuur en literatuur. Selma komt uit een een rijke, Russische koopmansfamilie. Ze ontvlucht de Jodenvervolging in haar thuisland en belandt via België in Frankrijk. Ze is een begenadigd pianiste en zangeres. Bernard komt uit een succesvolle zakenfamilie uit Straatsburg, die koos voor het Franse burgerschap toen Duitsland de Elzas annexeerde aan het eind van de Frans-Pruisische oorlog in 1871.

Simone groeit op in een intellectueel, agnostisch klimaat. Haar grootouders van vaderskant waren praktiserende Joden, maar zoon Bernard is atheïst. Door zijn baan als militair arts tijdens de Eerste Wereldoorlog moet het gezin vaak verhuizen. Madame Weil is actief

betrokken bij de opvoeding en opleiding van haar kinderen. Simone krijgt regelmatig privéles. Ze is een eigenzinnig kind, dat al vroeg oog heeft voor het lot van armen en ongelukkigen. Van luxe houdt ze niet; 's winters weigert ze sokken te dragen omdat ze zichzelf wil harden.

Het wordt al snel duidelijk dat Simone niet alleen eigenzinnig is, maar intellectueel ook zeer begaafd. Nog voordat ze kan lezen draagt ze uit het hoofd geleerde gedichten voor tijdens familiediners. Met André – die een gerenommeerd wiskundige zou worden – heeft ze discussies over muziek en literatuur. Ze kan goed met hem opschieten, maar voelt zich ten opzichte van hem ondanks haar eigen gaven minderwaardig. Zozeer, dat ze als tiener niet meer wil leven. In haar 'Geestelijke autobiografie', opgenomen in de postuum gepubliceerde beschouwingen en brieven *Attente de Dieu*, *Wachten op God*, schrijft ze:

> Toen ik veertien jaar was, verviel ik in een van die bodemloze wanhoopstoestanden die typerend zijn voor de puberteit. Ik wilde echt sterven, omdat ik mijn middelmatige aanleg niet verdragen kon. (…) Ik treurde niet om uiterlijk succes, maar omdat ik de hoop moest laten varen ooit nog toegang te zullen krijgen tot dat transcendente rijk waar alleen de werkelijk groten van geest kunnen binnengaan, en waar de waarheid zelf woont.[10]

Toch krijgt ze 'na maanden van innerlijke duisternis' de zekerheid dat je niet geniaal hoeft te zijn om toegang tot de waarheid te krijgen. Wat telt, is dat je voortdurend je aandacht erop gericht houdt haar te bereiken. Onder waarheid verstaat Simone ook 'schoonheid, deugd en alles wat tot het goede behoort'. Het gaat haar om de 'relatie tussen de genade en het verlangen'. De (evangelische) zekerheid die ze voor eens en altijd krijgt, is dat je geen stenen krijgt als je naar brood verlangt. Dit inzicht zal Simone haar leven lang richting en bemoediging geven.

In 1924 stopt het vele verhuizen en vestigt het gezin Weil zich definitief in Parijs. Simone gaat naar het prestigieuze Lycée Henri-IV, waar ze zich voorbereidt op toelating tot de École Normale Supérieure. Ze valt meteen op door haar jongensachtige kleding. Haar ouders noemen haar grappend 'Simon', 'onze zoon nummer twee'. Toch is dit geen louter spel. Volgens biografe Simone Pétrement spoort madame Weil haar dochter aan tot *vertus masculines*, mannelijke deugden. Met resultaat: Simone toont naar buiten toe zelden haar zwaktes. Je moet haar goed kennen om haar gevoeligheid te ontdekken.[11] Lichamelijk is ze bovendien onbenaderbaar, ze laat zich niet aanraken.

Aan het Lycée Henri-IV beïnvloedt haar docent filosofie Alain (Émile-Auguste Chartier) Simone blijvend met zijn onderwijs over Plato, Descartes en Immanuel Kant. In 1928 wordt ze toegelaten tot de elitaire École Normale Supérieure, waar ze filosofie studeert. Ook daar is ze een briljante studente, die de schoolleiding bovendien opschudt met haar sociale en politieke engagement. In 1931 krijgt ze een baan als docente filosofie in het kleine, afgelegen Le Puy en ze geeft tot 1938 op nog vier andere middelbare scholen les. Uit solidariteit met onderbetaalde of werkloze arbeiders loopt ze in Le Puy mee in vakbondsdemonstraties en protestmarsen. Filosofie staat voor Simone niet los van het leven zelf. Het is denken met het oog op doen.

Dat doen wordt concreet als ze in 1934 en 1935 onbetaald verlof neemt en als frezer en metaalwerker in meerdere fabrieken, waaronder Renault en Alsthom, gaat werken. Ze wil weten wat fysieke arbeid met je doet en dat zelf beleven. Ze trekt zich de mensonwaardige situatie van de fabrieksarbeiders zeer aan en schrijft over haar bevindingen om hun situatie voor het voetlicht te brengen en te verbeteren. Deze ervaring tekent haar voor het leven:

> Ik heb daar voorgoed het slaventeken ontvangen, zoals de Romeinen dat met gloeiend metaal op het voorhoofd van hun geringste slaven inbrandden. Sindsdien heb ik mij altijd als een slavin beschouwd.[12]

Simones gezondheid is niet sterk (van kind af aan lijdt ze aan helse hoofdpijnen), waardoor ze haar project moet beëindigen. In de jaren daarna heeft ze verschillende mystieke ervaringen. Ze leest het Nieuwe Testament en spirituele literatuur uit oost en west. De werking van de *pesanteur*, de zwaartekracht, had ze in de fabriek ervaren. Nu wordt ze 'gegrepen' door de *grâce*, de genade. Die aanraking leert haar dat het mogelijk is 'vast te houden aan de liefde van God te midden van het ongeluk'.[13]

Simone is wars van kuddedenken en sluit zich bij geen enkele beweging of groepering lange tijd aan. Intellectuele eerlijkheid en autonoom denken staan bij haar voorop. Daarom treedt ze ondanks haar spirituele ontwikkeling niet toe tot een kerkgemeenschap. Ze blijft naar haar zeggen op de drempel daarvan. Hoe ze haar positie verwoordt, is veelzeggend: 'zonder mij te verroeren, onbeweeglijk, *en hupomonei* (in aandachtige afwachting – een veel treffender woord dan *patientia*, geduld)'.[14] Die grondhouding van volhardend en stil wachten is kenmerkend voor Simone.

In 1942 moet ze met haar ouders noodgedwongen vluchten naar de Verenigde Staten, omdat in Parijs hun leven als Joden niet meer zeker is. Ze voelt zich er ontheemd en wil meteen weer terug naar Frankrijk. Omdat dat te gevaarlijk is, gaat ze in Londen werken voor de regering in ballingschap van Charles de Gaulle. Lichamelijk zeer verzwakt door tuberculose en ondervoeding schrijft ze met haar laatste krachten een 'Verklaring van de verplichtingen tegenover de mens', die een blauwdruk moet worden voor het nieuwe Frankrijk van na de oorlog. Haar vaderland lijdt aan de 'ziekte van de

ontworteling'. Er zijn nieuwe wortels nodig. Ideeën daartoe reikt ze aan in het postuum door schrijver Albert Camus uitgegeven *L'enracinement*, *Verworteling.*

In april 1943 vindt een vriendin Simone ziek en uitgeput in haar Londense woning. Met tuberculose in beide longen wordt ze naar het ziekenhuis gebracht, waar ze een paar maanden verblijft. Ze sterft op 23 augustus, vierendertig jaar oud, in een sanatorium in Ashford.

Edith Stein

Edith Stein wordt op 12 oktober 1891 geboren in Breslau, als jongste van zeven kinderen. Het is Grote Verzoendag, de feestdag in het jodendom 'waarop ooit de Hogepriester het Heilige der heiligen binnentrad en het zoenoffer voor zichzelf en heel het volk opdroeg, nadat eerst de "zondebok", waarop alle misdaden van het volk geladen waren, de woestijn was ingedreven'.[15] Haar ouders, Siegfried Stein en Auguste Courant, zijn praktiserende, religieus betrokken Joden. Siegfried overlijdt plotseling als Edith twee is. Haar moeder neemt zijn houthandel over, plus de opvoeding van het grote gezin. Dat heeft het niet arm, maar leeft eenvoudig. Nakomertje Edith, Augustes lieveling, wordt beschermd opgevoed. Ze is hoogbegaafd en soms wat gesloten, waardoor ze haar 'het boek met de zeven zegels' noemen.

Edith bewondert Auguste om haar kracht, onafhankelijkheid en doorzettingsvermogen. Toch neemt ze haar moeders Joodse geloof niet over. Ze is een onrustige puber. Omdat ze geen zin meer heeft in school stuurt Auguste haar naar Hamburg, waar Edith hulp in de huishouding bij haar ongelovige zus Else en haar man wordt. In haar 'autobiografie' *Aus dem Leben einer jüdischen Familie*, *Uit het leven van een Joodse familie*, schrijft ze:

> De tijd in Hamburg komt mij, nu ik erop terugkijk, voor als de tijd van een rups in zijn cocon. Ik leefde besloten in een heel kleine kring en verkeerde zo nog veel meer in mijn innerlijke wereld dan thuis. Ik las zo veel als het huiselijke werk me toeliet. (…) Hier ben ik ook welbewust en uit vrije wil gestopt met bidden.[16]

Over haar toekomst denkt ze niet na, maar weet dat ze tot 'iets groots voorbestemd' is. Ze pakt de school weer op en slaagt met schitterende cijfers voor haar eindexamen. 'Sla op deze Stein, en er springen vonken van wijsheid uit', zou de directeur in een persoonlijk praatje gezegd hebben.[17] Ze studeert germanistiek, geschiedenis, psychologie en filosofie aan de universiteit van Breslau. In 1913 vliegt ze uit naar de universiteit van Göttingen om zich volledig op de filosofie te richten. Ze krijgt les van vooraanstaande filosofen als Edmund Husserl en Max Scheler en geniet van het studentenleven. Ze sluit vriendschap met Adolf Reinach, Roman Ingarden en Hedwig Martius, die net als zij behoren tot de Göttinger Kreis. Dat is een kring studenten en jonge onderzoekers die samenkomt in leesgroepen, thuisbijeenkomsten, wandelingen en filosofische discussies rond Husserls nieuwe methode, de fenomenologie. Deze methode begint 'bij de dingen zelf', maar gaat verder dan het feitelijke en wil het wezen doorgronden van de verschijnselen zoals die zich aan ons tonen.

In 1915, midden in de Eerste Wereldoorlog, is Edith een aantal maanden Rode Kruisverpleegster in een militair ziekenhuis in Moravië. In 1916 promoveert ze summa cum laude bij Edmund Husserl op een proefschrift over empathie, *Zum Problem der Einfühlung.* Als Husserl gaat doceren in Freiburg, wordt ze zijn assistente. Tevergeefs probeert ze om net als hij hoogleraar te worden. Dat Husserl haar niet ondersteunt in haar wens, stelt haar zeer teleur. Een moeilijke periode van crisis volgt, maar daarin heeft ze ook een aantal bijzondere ervaringen die een onomkeerbare spirituele ontwikkeling in gang zetten.

Als haar mentor en vriend Adolf Reinach in 1917 sterft aan het front, bezoekt Edith zijn vrouw Anna. Ze verwacht een gebroken vrouw aan te treffen, maar niets is minder waar. Anna straalt ondanks haar verlies een door haar (protestantse) geloof ingegeven innerlijke rust uit, die Edith diep raakt. Ze schrijft:

> Het was mijn eerste ontmoeting met het Kruis en de kracht die ervan uitgaat voor degenen die het Kruis aanvaarden. Het was het ogenblik waarop mijn ongeloof instortte, het jodendom verbleekte en Christus stralend opging – Christus in het geheim van het Kruis.[18]

Na het lezen van de autobiografie van de zestiende-eeuwse Spaanse mystica Teresa van Ávila in het huis van Theodor en Hedwig Conrad-Martius, besluit Edith zich in 1922 katholiek te laten dopen. Ze heeft haar assistentschap bij Husserl beëindigd om zelfstandig wetenschappelijk onderzoek te doen. Omdat 'habilitatie', de hoogste universitaire graad na een promotie, er voor haar als vrouw niet in zit, gaat ze lesgeven. Ze is lerares Duitse literatuur, Latijn en filosofie aan het lyceum en de leraressenopleiding van de zusters dominicanessen in Speyer. Ook doceert ze aan het Instituut voor Pedagogische Wetenschappen in Münster. Ze houdt voordrachten in binnen- en buitenland, waarbij ze opkomt voor de positie van meisjes en vrouwen. In de voordracht 'Het Ethos van de roeping van de vrouw' zegt ze: 'Geen enkele vrouw is alleen maar vrouw' en 'elke vrouw heeft haar individuele aanleg even goed als de man, en in deze aanleg heeft zij ook de mogelijkheid tot deze of gene activiteit in een beroep van kunst, wetenschap of techniek'.[19]

In 1933 begint ze met het schrijven van *Uit het leven van een Joodse familie*. Het is een reactie op de karikatuur die door de nazipropaganda in die vooroorlogse tijd over haar volksgenoten wordt verspreid. Ze wil het milieu van de Joodse middenklasse waarin ze is

opgegroeid beschrijven en laten zien dat het nauwelijks verschilt van het leven in een doorsnee Duitse familie. Ze zijn 'op-en-top' Duitsers, volkomen geïntegreerd in het maatschappelijk leven van hun geliefde vaderland. Als het Joden verboden wordt onderwijs te geven, laat Edith tot groot verdriet van haar moeder in oktober 1933 eindelijk haar langgekoesterde wens in vervulling gaan om in te treden in de kloosterorde van de Karmel in Keulen. Daarmee kiest ze bewust voor een contemplatief leven in een slotklooster, gewijd aan God, stilte en gebed. Haar naam wordt Teresia Benedicta a Cruce. De karmelitaanse spiritualiteit laat zich inspireren door de bijbelse profeet Elia, Maria en mystieke heiligen als Teresa van Ávila en Johannes van het Kruis.

Moeder Auguste Stein overlijdt in 1936. Ediths plechtige professie, waarin ze de eeuwige geloften aflegt, vindt plaats in 1938. In datzelfde jaar verhuist ze naar de Karmel van Echt in Limburg. Gealarmeerd door de Kristallnacht van november dat jaar wil ze als Jodin de zustergemeenschap van Keulen niet in gevaar brengen.

Op 2 augustus 1942 worden Edith en haar oudere zus Rosa, die zich bij haar heeft gevoegd in het klooster van Echt, opgeschrikt door een plotselinge inval van de Gestapo. Na een snelle, laatste zegen door de priorin voert een overvalwagen hen weg. Via Westerbork worden ze naar Auschwitz getransporteerd en op 9 augustus vergast.[20] Ze is dan vijftig jaar. Ediths grote filosofische werk *Endliches und ewiges Sein*, over het tijdelijke, menselijke bestaan en het goddelijke, transcendente 'Zijn', wordt postuum gepubliceerd. Ook haar onvoltooide studie over de zestiende-eeuwse Spaanse mysticus Johannes van het Kruis (*Kreuzeswissenschaft*, *Wetenschap van het kruis*) verschijnt na haar dood. Na haar zaligverklaring verklaart paus Johannes Paulus II haar in 1998 in Rome heilig. Een jaar later wordt ze uitgeroepen tot co-patrones van Europa.

RUST VINDEN IN TIJDEN VAN CRISIS

In *Radicale rust* brengt Barbara Zwaan het denken van Etty Hillesum, Simone Weil en Edith Stein samen rond een urgente vraag: hoe vind je rust in tijden van crisis? Dit boek laat zien dat rust meer is dan ontspanning of zelfzorg: het is een innerlijk krachtveld, gevoed door stilte, gebed, verbondenheid en de moed om tegen de stroom in te gaan. Zo ontstaat ruimte voor een geworteld, revolutionair en liefdevol leven, juist wanneer de wereld om ons heen wankelt.

Barbara Zwaan is theologe, werkzaam als docente en geestelijk verzorger. Ze publiceert al jaren over Etty Hillesum, Simone Weil en Edith Stein en de betekenis van hun spiritualiteit voor het leven van vandaag.

'Barbara Zwaan schreef een indringend portret van drie powervrouwen, elk met een onverwoestbare innerlijke kern. Een persoonlijk boek, dat zelf ook radicale rust uitstraalt.'
– Frits de Lange, onderzoeker, spreker en schrijver van onder meer *In alles tot het uiterste. Leven en denken van Simone Weil* (Beste Spirituele Boek 2025)

NUR 728
ISBN 978 90 435 4479 5
9 789043 544795

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT